

Araştırma Makalesi

Mustafa Kemal Paşa'nın Erzincan'a Yapmış Olduğu Ziyaretler**Salim Gökçen***

ORCID-Id: 0000-0002-6541-6416

Recep Mutlu Özbayık**

ORCID-Id: 0000-0001-9719-040X

Öz

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk, ulusal devlet anlayışı ile yola çıkarak Milli Mücadele'yi Anadolu'dan başlatmıştı. Her fırsatta gücünü ve azmini, Türk Milletinin sağduyusundan aldığı ifade eden Mustafa Kemal gerek Milli Mücadele yıllarında ve gerekse Cumhuriyetin ilan edilmesinden sonra yurt gezilerine yönelmişti.

Milli Mücadele'nin kazanılıp, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte yurt gezilerini sürdüren Mustafa Kemal, memleketi karış karış gezerek illere, ilçelere ve köylere kadar gitmiştir. Bu yurt gezilerini sıradan ziyaretler olarak görmemek gerekir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasında ve çağdaşlaşması yolunda bu gezilerin önemli bir rolü bulunmaktadır. Mustafa Kemal bu gezilerle, Türk Milletinin vatan ve millet sevgisini yakından tanıma imkânı bularak halkın dertlerini dinlemiş ve yapılacak olan inkılâplar için halkın onayını almış ve bu şekilde çağdaş bir Türkiye'nin zeminini hazırlamıştır. Arşiv belgeleri, süreli yayınlar, hatıralar ve araştırma eserlerden faydalanılarak yapılan bu çalışmada Mustafa Kemal Paşa'nın gerek Milli Mücadele döneminde gerekse Cumhuriyet'in ilanından sonra Erzincan'a yaptığı ziyaretlerin önemi üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Cumhuriyeti, Erzincan, Mustafa Kemal Atatürk, Milli Mücadele, Yurt Gezileri

* Prof. Dr.) Erzincan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi
E-posta:sgokcen@atauni.edu.tr

** Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi
recepobayik@gmail.com

Visits of Mustafa Kemal Pasha to Erzincan

Abstract

Founder of Turkish Republic Mustafa Kemal launched the National Struggle in Anatolia starting with the concept of national state. Mustafa Kemal, who stated in every occasion that he took his power and determination from the common sense of the Turkish Nation, turned to nationwide tours not only in the years of National Struggle but also after the declaration of the Republic.

Mustafa Kemal continued his nationwide tours and went even to the remote villages along with cities and districts with the victory of National struggle and founding of Turkish Republic. The nationwide tours of Mustafa Kemal should not be seen as ordinary sightseeing. These tours had an important role in the modernization and establishment of Turkish Republic. With these tours, Mustafa Kemal had a chance of learning the nation love of Turkish public closely, listened the problems of the people and got their approval by learning whether they want the forthcoming reform or not, and he also tried creating the roots of Turkish Republic.

In this study, which was made by using archival documents, periodicals, memories and research works, the importance of Mustafa Kemal Pasha's visit to Erzincan after the declaration of the Republic or the National Struggle period was emphasized.

Keywords: Republic of Turkey, Erzincan, Mustafa Kemal Atatürk, National Struggle, Nationwide Tours,

Визиты Мустафы Кемаль-Паши в Эрзинжан

Резюме

Основатель Турецкой Республики Мустафа Кемаль Ататюрк начал национальную борьбу с Анатолии, придерживаясь принципа национального государства. При каждом удобном случае упоминая, что силу и упорство для борьбы берёт от здравого ума Турецкого Народа Мустафа Кемаль и во время Национальной Борьбы и после провозглашения Республики Турция не прекращал свои поездки по стране.

После одержания победы в Национальной Борьбе и провозглашения Турецкой Республики Мустафа Кемаль посетил каждый город и даже посёлок своей страны. Нельзя относиться к этим визитам как к обычным, роль их в создании Турецкой Республики и её модернизации велика. Во время этих визитов, Мустафа Кемаль получил возможность узнать и увидеть патриотизм турецкого народа, выслушать беспокойства и проблемы, а так же получил одобрение ихнее на новые реформы, тем самым подготовил почву для современной Турции.

В этом исследовании, которое было сделано с использованием архивных документов, периодических изданий, воспоминаний и исследовательских работ, была подчеркнута важность визита Мустафы Кемаль-паши в Эрзинджан после декларации Республики или периода национальной борьбы.

Ключевые слова: Турецкая Республика, Эрзинжан, Мустафа Кемаль Ататюрк, Национальная Борьба, Поездки по Стране

Giriş

Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele devam ederken ve özellikle Cumhuriyetin ilan edilmesinden sonra Türk milletinin arasında olabilmek amacıyla yurt gezilerini hayata geçirmiştir.¹ Türk milleti uzun yıllar boyunca birçok savaş yaşamış ve bu savaşların ağır yükünü, ekonomik problemler başta olmak üzere birçok alanda hissetmişti.² Mustafa Kemal Paşa, bu problemleri çözebilmenin ancak milleti ile olursa ve milleti kendisine destek verirse mümkün olacağına inanıyordu.³ Cumhuriyetin ilan edilmesinden sonra ise yapılacaklar bitmemiş, muasır medeniyetler seviyesine ulaşacak devlete giden yolda inkılâplar yapılmaya başlanmıştı. Mustafa Kemal Paşa, düzenlemiş olduğu yurt gezilerinde o zamana kadar yaptıklarını ve yapacaklarını milleti ile paylaşmış ve inkılâpları halka benimsetmek için büyük çaba göstermişti.⁴

Yurt gezilerinin Mustafa Kemal'in yaptığı inkılâpların halk tarafından benimsenmesinde önemli bir rolü vardır.⁵ Bu geziler, genellikle sosyal ve siyasal açıdan önemli gelişmelerin yaşanmış olduğu günlerin, öncesi ve sonrasında yapılmış olmasından dolayı önem arz etmektedir.⁶ İnkılâpların anlatılmasında millet ile bütünleşme amacını taşıyan Mustafa Kemal, Anadolu insanının sorunlarını anlamaya ve onları yönlendirmeye özellikle çaba göstermiştir. Mustafa Kemal gerçekleştirmek istediği atılımları millete zorla benimsetmemiş, bizzat kendisi insanların ayağına

¹ Mehmet Akif Tural, "Atatürk'ün Yurt Gezileri, Büyük Nutuk Adlı Eseri ve Hayattan Ayrılışı", Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II, ATAM Yay, Ankara, 2010, s.371.

² Muhittin Gül, "Atatürk'ün Yurt Gezilerinin Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü", AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, c.VIII, S:3, (Aralık-2006), s.52.

³ Deniz Kurt, "Atatürk'ün Bursa Gezilerinin Türk Devrim Tarihi Açısından Analizi", Atatürk Haftası Armağanı 10 Kasım 2011, Genelkurmay Yay. Ankara, 2011, s.225.

⁴ İbrahim Ethem Atnur, Reis-i Cumhuriyetin Doğru İncelemeleri, Babil Yay. Ankara, 2006. s.45.

⁵ Melih Tınal, "Atatürk'ün İzmir Ziyaretleri ve Vefatının İzmir'deki Yankıları", ÇTTAD, c.VII, S:16-17, (Bahar-Güz 2008), s.19.

⁶ Erdem Çanak, "Atatürk'ün Yurt Gezilerine Bir Örnek 1930-1931 Gezisi", ASAD, Yıl:4, S:23, (Mart-2016), s.130.

giderek ve onlarla fikir alışverişinde bulunarak yapmak istediklerini anlatmış ve onların desteğini sağlamaya çalışmıştır. Öyle ki, Nutuk'ta yer alan *“Saltanatın kaldırılması, hilâfet makamının salahiyetsiz kalışı üzerine halk ile yakından temasa gelmek, ahvali ruhiye ve temayülât-ı fikriyeyi bir daha tetkik etmek mühimdi. Bu hususta halk ile bizzat hasbihal etmeyi muvafık ve faydalı mütalaa ediyordum”*⁷ ifadeleri, Mustafa Kemal'in Türk milletinin görüşlerine verdiği önemi ve halkıyla diyalog içerisinde olmaya ne kadar önem verdiğini göstermektedir. Nitekim yurt gezileriyle askeri, ekonomik, kültürel, siyasal, toplumsal vb. birçok alanda durum tespiti yapan Mustafa Kemal, Türkiye Cumhuriyeti'nin muasır medeniyetler seviyesine ulaşmasının temellerini atmıştı.⁸

Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği, Mustafa Kemal'in ziyarette bulunacağı yerlere karşılama töreni yapılmaması için özellikle duyuru yapıyordu. Fakat kadınıyla, erkeğiyle, genciyle, yaşlısıyla bütün halk, Mustafa Kemal'in geçeceği yollar üzerine toplanarak, büyük bir heyecan ve coşkuyla ona karşı olan sevgi ve saygılarını gösteriyorlardı.⁹ Türk milleti Mustafa Kemal'in ziyaretlerinden o kadar memnun olmaktaydı ki, bununla ilgili olarak Ahmet Ağaoğlu bir konuşmasında,

*“Gazi Mustafa Kemal Paşa nerede görünüyorsa, orada derhal kutsal bir heyecan ve coşku meydana geliyor. Hayatın bin türlü ufak tefek günlük kaygıları unutuluyor, ruhları ve kalpleri karşı konulmaz bir heyecan istila ediyor. Kişiler alışılmış düzeylerin üstüne yükseliyor, kutsal bir kendinden geçme ve kaybolma ile hayret verici görüntüye sahip oluyor...”*¹⁰

ifadelerine yer vermiştir. Bir başka yazar Emile Ludwig ise bu gezilerle ilgili olarak şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Gazi, ülkenin durumunu anlamak için geziye çıktığında memleketin babası gibi olur. Okullarda eğitimin nasıl yapıldığını görmek için okulları ziyaret ettiği zaman veya millete düşüncelerini açıkladığı, nasihatler ettiği veya irşat etmek için çarşılarda, pazarlarda dolaştığı zaman büyük bir hoca, bir üstat, bir veli, bir bayrak olur. Millet in ona sevgisinin ve

⁷ Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk I, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1963, s.703-704.

⁸ Gül, “Atatürk'ün Yurt Gezilerinin Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü”, s.52-53.

⁹ Mehmet Önder, Atatürk'ün Yurt Gezileri, Türkiye İş Bankası Yay. Ankara, 1975, s.9; Çanak, “Atatürk'ün Yurt Gezilerine Bir Örnek 1930-1931 Gezisi”, s.129; İbrahim Bozkurt, “Atatürk'ün Mersin Ziyaretleri”, AÜTİTE Atatürk Yolu Dergisi, S:61, (Güz-2017), s.82.

¹⁰Ertuğrul Zekai Ökte, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Yurtiçi Gezileri (1922-1938), Tarih Araştırmaları Vakfı Yay. İstanbul, 2010, s.18.

bağlılığının sayısız nedenleri vardır, fakat en önemlisi onu millet sorunlarına ve işlerine önem veren ve o sorunları çözmekle uğraşan bir başkan görmemelerindedir. Gerçekte Gazi'nin millettten başka da hiçbir düşünce ve sorunu yoktur."¹¹

Mustafa Kemal, halkla birlikte olmaya ve onlarla temas halinde olmaya büyük bir önem verdiği için gezilerini daha çok resmî kurumlar dışında yapmaya özen gösteriyordu. Özellikle Belediyeler, Halkevleri, Okullar, Türk Ocakları, CHF gibi yerlere gezilerinde öncelik vermekte idi.¹²

Mustafa Kemal, 29 Ekim 1923'te Cumhuriyetin ilan edilmesiyle birlikte Türkiye Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı olarak eşi Latife hanımla birlikte daha Cumhuriyetin ilanından 10 ay geçmemişken, 29 Ağustos-18 Ekim 1924 yılları arasında 50 gün sürecek olan bir yurt gezisine çıkmıştı. Oldukça yorucu olan bu yurt gezisinde karadan 3.000 kilometrelik bir yol kat edilmişti. Bu yurt gezisinde gidilen yerler sırası ile şöyle idi:¹³

29-30 Ağustos Dumlupınar (Afyon), 31 Ağustos-11 Eylül Bursa, 11-14 Eylül'de ise Mudanya'dan Hamidiye Zırhlı Kruvazörüyle İstanbul'a uğramadan, Boğaz ve Karadeniz, 15-17 Eylül Trabzon, 17-18 Eylül Rize, 19 Eylül Giresun, 19 Eylül Ordu, 20-24 Eylül Samsun, 24 Eylül Amasya, 25-26 Eylül Tokat, 27-28 Eylül Sivas, 28 Eylül Şuşehri, 29 Eylül Refahiye, 29-30 Eylül Erzincan, 30 Eylül-1 Ekim Erzurum, 2 Ekim Hasankale, Köprüköyü, Yağan, Emrekom, Mindivan, Komador ile Dölek Köyleri, 3-4 Ekim Erzurum, 4-5 Ekim Sarıkamış, 6 Ekim Kars, 7-8 Ekim Sarıkamış, 8-10 Ekim Erzurum, 10 Ekim Tercan, 10-11 Ekim Erzincan, 11-12 Ekim Şarkî-Karahisar, 13-14 Ekim Şuşehri, Zara, Koçhisar, Hafik, Sivas, Şarkışla, Kayadibi, Gemerek, Ges yolu ile Kayseri, 15-16 Ekim Yozgat, 17 Ekim Kırşehir. 18 Ekim 1924 tarihinde ise Ankara'ya dönmüştür.

Mustafa Kemal'in 1924 yılında yaptığı yurt gezilerinde kendisine eşi Latife Hanım'ın dışında şu kişiler de eşlik etmişlerdi:¹⁴

Bozok (Yozgat) Mebusu Salih (Bozok), İstanbul Mebusu Hamdullah Subhi (Tanrıöver), Gaziantep Mebusu Kılınç Ali (Ali Kılıç), Rize Mebusu Rauf (Benli), Anadolu Ajansı ve Basın Mümessilleri, Cumhurbaşkanlığı Başkâtibi Tevfik (Bıyıklıoğlu), Başyaver Rusûhi,

¹¹ Ökte, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Yurtiçi Gezileri (1922-1938), s.19.

¹² Latif Daşdemir, "Yurtiçi Gezilerinin Önemi ve Bilinmeyen Bir Gezi Çeşme-Ilıca Ziyareti", AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, c.VIII, S:3, Atatürk Özel Sayısı, (Aralık-2006), s.17.Çanak, "Atatürk'ün Yurt Gezilerine Bir Örnek 1930-1931 Gezisi", s.129-130;

¹³ Fahrettin Kırzıoğlu, "Gazi'nin Kuzey Doğu Gezileri (Eylül-Ekim 1924)", 50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi I, AÜ Yay. Erzurum, 1974, s.134.

¹⁴Kırzıoğlu, "Gazi'nin Kuzey Doğu Gezileri (Eylül-Ekim 1924)", s.134.

Muhafız Birliği Kumandanı Binbaşı İsmail Hakkı (Tekçe), Yüzbaşı Muzaffer (Kılıç), Özel Kalem Kâtibi Memduh (Atasev).

Mustafa Kemal Paşa'nın yapmış olduğu yurt gezileri arasında Erzincan Vilayeti de bulunmaktadır. Erzincan'a yapmış olduğu ziyaretler özellikle arşiv belgeleri, süreli yayımlar, Nutuk ve hatıralara yansıdığı şekilde ele alınmıştır. Paşa'nın Erzincan ziyaretlerini iki ana başlık altında ele almak mümkündür. 1. Cumhuriyetin İlanı Öncesi Ziyaretler 2. Cumhuriyetin İlanından Sonraki Ziyaretler

1. Cumhuriyetin İlanı Öncesi Erzincan Ziyaretleri

1.1. Temmuz 1919 Ziyareti

30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanması, halk üzerinde bir karamsarlık ve memnuniyetsizlik havası yaratmıştı. Bundan dolayıdır ki; Anadolu'da yerel milli direniş hareketleri başlamıştı.¹⁵ 15 Mayıs'ta Yunan birliklerinin İzmir'e çıkarak burayı işgal etmeleri ise milli bir isyan hareketini körüklemiş ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde bu durum protesto edilmiştir.¹⁶ 19 Mayıs 1919 günü Mustafa Kemal'in Samsun'a ayak basması, Türk Milletine kurtuluş yolunu gösterecek günün başlangıcını işaret etmektedir.¹⁷ Mustafa Kemal, Samsun'a geldikten bir süre sonra çalışmalarını Havza'da yürütmeye başlamış ve buradan Amasya'ya geçmiştir. Amasya'da Milli Mücadelenin ilk tarihi belgesi olan Amasya Genelgesi yayınlanmıştır. Amasya Genelgesinin 8. Maddesinde, Doğu illeri adına 10 Temmuz 1919'da Erzurum'da bir kongre toplanması kararı yer almaktaydı. 25 Haziran'a kadar Amasya'da kalan Mustafa Kemal, sabah saatlerinde Sivas'a hareket etti.¹⁸ Bu yolculuk esnasında Kazım Karabekir'e bir telgraf çekerek var olan yakıt ile ancak Erzincan'a kadar gelinebileceğini, 4 otomobile yetecek yakıtın Erzincan'a Erzurum'dan gönderilmesini istemiş; Karabekir de buna cevaben, gerekli yakıtın Erzurum'dan Erzincan'a gönderileceğini ifade etmiştir.¹⁹ Kısıtlı imkânlar ve zor şartların olması, Mustafa Kemal'i hedefinden vazgeçirmemiş ve Erzurum'a gitmek üzere yoluna devam etmişti. Bu arada Mustafa Kemal'in henüz Erzincan'a gelmeden önce burayla temas halinde olduğu da

¹⁵Tuncer Baykara, Milli Mücadele (1918-1923), Kültür Turizm Bakanlığı Yay. Ankara, 1985, s.30-37.

¹⁶ Enver Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyet'e Erzurum, Ankara, 1992, s.764-773; Enver Konukçu, Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Erzurum, Erzurum, 1999, s.20-21; Baykara, Milli Mücadele (1918-1923), s.20-21.

¹⁷ Eflatun Cem Güney, Atatürk Hayatı ve Eserleri, İstanbul, 1963, s.41; Hasene Ilgaz, Atatürk'e 100. Yıl Armağanı, Boğaziçi Yay. İstanbul, 1981, s.10.

¹⁸Konukçu, Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Erzurum, s.27.

¹⁹Bulut, Milli Mücadele'de Erzincan, s.113.

anlaşılmaktadır. Nitekim 1 Haziran 1919'da ilk resmi temasında, Erzincan Mutasarrıfı Eşref Bey'e gönderdiği telgrafta; Erzincan'da Vilayet-i Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nin teşkilatını, kurucu ve üyelerinin bilgilerini, komşu vilayetlerle irtibat kurulup kurulmadığını ve başka bir cemiyetin var olup olmadığını sormuştu.²⁰

Mustafa Kemal ve beraberindekiler 26 Haziran 1919'da gece yarısına doğru Tokat'a geldi, 27 Haziran sabahı Tokat'tan ayrılarak akşama doğru Sivas'a vardı. 27/28 Haziran gecesinin sabahında kendi deyimiyle bir bayram günü Sivas'tan hareket edilmiş,²¹ 29 Haziran'da Suşehri'ne, 30 Haziran'da Refahiye'ye avdet edilmişti. Mustafa Kemal Paşa ve beraberindekiler geceyi Çardaklı Boğazı'nda, toprak üstüne battaniye sererek geçirmişlerdi.²² Çünkü Çardaklı Boğazı'nda, Fırat'ın yanından geçen şose üzerine bir kaya parçası düşmüş ve bu nedenle yol kapanmıştı. Yapılan çalışmalar neticesinde yol açılmış; ancak karanlığın basması ve Çardaklı Boğazı'ndan çıkamadıkları için, geceyi burada geçirmek zorunda kalmışlardı.²³ Mustafa Kemal yol boyunca gördüğü herkesle konuşup dertleşmekten de geri durmuyordu. Erzincan yolunda bir subaşında rastladığı muhacir kabilelerden birisiyle aralarında şöyle bir diyalog geçmiştir:²⁴

-Nerelisin Ağa?

-Eleşkirt tarafından. Çukurova'dan gelirik.

-Hepiniz bu kadar mı?

-Çoktuk Paşa çoktuk. Gidende dağlar, dereler göçü almazdı. Mal, davar, istediği gibi vardı. Ama at da bu, külfet de bu ister al ister sat paşa can.

Mustafa Kemal konuştuğu bu ihtiyar adama karşı üzülmüş olsa gerek; hiç cevap vermemiş ve Erzincan'a kadar tek kelime etmemiştir. 1 Temmuz 1919'da kalabalık bir heyetle Erzincan'a gelen Mustafa Kemal, şehrin girişinde, Vilâyat-ı Şarkiye ve Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Başkanı,

²⁰ Enver Konukçu, "Milli Egemenlik, Milli Birlik ve Beraberlik Yolunda Erzincan", Milli Egemenlik 1989 Panellerde Sunulan Bildiriler, TBMM Yay. Erzincan, 1989, s.27.

²¹ Atatürk, Nutuk I, s.43.

²² Utkan Kocatürk, Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü, ATAM Yay. Ankara, 2015, s.142-144.

²³ Falih Rıfıkı Atay, Çankaya, İstanbul, 1984, s.181.

²⁴ Atatürk 3'üncü Ordu Bölgesinde, 3'üncü Ordu Komutanlığı Yay. Erzincan, 1981, s.18; Şevket Süreyya Aydemir, Tek Adam Mustafa Kemal (1919-1922), Remzi Kitapevi, Ankara, 1999, s.88-89.

üyeler, Belediye Başkanı Eşref Bey, askeri ve mülki erkân tarafından karşılandı.²⁵ Mustafa Kemal Erzincan'da iken, Saray Mabeyn Başkâtipliği'nden bir telgraf aldı. Bu telgrafta kendisinden iki aylık bir hava değişimine ayrılması ve istediği bir yerde dinlenmesi ve müfettişlik görevinden ayrılması isteniyordu.²⁶ Mustafa Kemal bu isteği kabul etmeyip, 2 Temmuz'da Erzincan'dan ayrıldı. Cimin köyünün alt kısmından geçilmişti ki; burası Dersim hâkimiyetinde olan Sansa boğazıydı ve eşkıyalık olaylarının sık yaşandığı bir yerdi. Mustafa Kemal bütün bunları göze alarak buradan geçmiş ve bu davranışından dolayı bölge halkı tarafından kahraman ilan edilmişti.²⁷ Mustafa Kemal ve beraberindekiler geceyi Tercan'da geçirdi. Burada iken Harbiye Nezareti'nden tekrar, önceki telgrafla aynı anlamda bir telgraf aldı. Mustafa Kemal, bu iki telgrafla istenilen çağrılara uymayarak, işinin başında kalacağını bildirdi.²⁸ 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a gelen Mustafa Kemal ve beraberindekiler, halkın sevgi gösterileri arasında karşılandı.²⁹

1.2. 30 Ağustos 1919 Ziyareti

İki aya yakın bir süre Erzurum'da kalan Mustafa Kemal, Erzurum Kongresi'nin de bitmesiyle buradaki çalışmalarını sonlandırdıktan sonra 29 Ağustos 1919'da Sivas'a gitmek üzere Erzurum'dan ayrıldı.³⁰ Erzurum'dan üç otomobil ve üç at arabasıyla ayrılmışlardı. Otomobiller hurda vaziyetteydi. Birinci otomobilde Mustafa Kemal, Rauf (Orbay), Hoca Raif Efendi; ikinci otomobilde Süreyya (Yiğit), Hüsrev (Gerede), Mazhar Müfit (Kansu); üçüncü otomobilde Refik (Saydam), Cevat Abbas, Muzaffer ve Yüzbaşı Osman (Tufan) yer almaktaydı. 29/30 Ağustos gecesi Erzurum ve Erzincan arasında bulunun bir köyde geceyi geçirdiler³¹ Bu seyahat esnasında Mustafa Kemal soğuk algınlığına yakalanmıştı. Doktoru tarafından verilen ilaçlar sayesinde biraz kendine gelebilmiş³² ve 30 Ağustos

²⁵ Konukçu, "Milli Egemenlik, Milli Birlik ve Beraberlik Yolunda Erzincan" s.28.

²⁶ Konukçu, "Milli Egemenlik, Milli Birlik ve Beraberlik Yolunda Erzincan", s.28; Bulut, Milli Mücadelede Erzincan, s.115-116; Yılmaz Altuğ, Türk Devrim Tarihi Dersleri (1919-1938), İstanbul Üniversitesi Yay. İstanbul, 1975, s.41.

²⁷ Atatürk 3'üncü Ordu Bölgesinde s.18.

²⁸ Konukçu, "Milli Egemenlik, Milli Birlik ve Beraberlik Yolunda Erzincan", s.29; Bulut, Milli Mücadelede Erzincan, s.116-118; Yılmaz Altuğ, Türk Devrim Tarihi Dersleri (1919-1938), s.41-42.

²⁹ Zeki Sarıhan, Kurtuluş Savaşı ve Günlüğü I, Ankara, 1986, s.346.

³⁰ Önder, Atatürk'ün Yurt Gezileri, s.141. Zeki Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü II, Ankara, 1986, s.77.

³¹ Atatürk 3'üncü Ordu Bölgesinde s.31.

³² Konukçu, "Milli Egemenlik, Milli Birlik ve Beraberlik Yolunda Erzincan" s.28.

1919'da öğleden sonra Gazlısu'ya³³ gelmişlerdi. Burada onları, Erzincan Mutasarrıfı, Asker Alma Dairesi Başkanı (Ahz-1 Asker Kalemi Reisi) ve Erzincan ileri gelenleri karşıladı. Burada dinlendikten sonra, akşam karanlığı basmadan Erzincan'a girildi. Erzincan halkının Mustafa Kemal ve beraberindekileri sevgi gösterileri arasında karşılamaları, kendilerine büyük bir moral vermiş ve umutlarını artırmıştı. Mustafa Kemal ayrıca Erzurum Kongresine katılan Şeyh Fevzi Efendi ile de görüştü. Akşam Erzincan Mutasarrıfı Eşref Bey, Mustafa Kemal'in şerefine belediye binasında yemek verdi.³⁴ Mustafa Kemal'in yanında yer alan Mazhar Müfit (Kansu), yemekteki izlenimlerini şu şekilde aktarmaktadır:³⁵

“Gece yarısına kadar yemekte oturuldu. Paşa, sofrada bulunanlara milli mücadelenin gayesi ve vatani kurtarmanın çareleri hakkında uzun bir izahat verdi. Aynı zamanda Sivas'a da telgrafla bazı talimat yazdırdı. Mutasarrıfın ziyafetinde bulunan ve çoğunluğunu Erzincan eşrafının teşkil ettiği davetliler büyük bir inanç ve imanla bir anda Paşa'ya bağlanmışlardı. Paşam, son damla kanımızı senin yolunda ve milletin kurtuluşu uğrunda akıtacağız diyerek kendisine teminat veriyorlardı. Paşa bu durumdan memnun kalmıştı ki, sabah yola çıkmak yerine halk ile temas etmeyi ve şehri dolaşmayı tercih etti.”

Mustafa Kemal 31 Ağustos 1919'da Erzincan Mutasarrıfının evinde kalarak sabah Mutasarrıflık dairesine resmi bir ziyaret gerçekleştirdi. Daha sonra Ahz-1 Asker Reisliğine ve ardından Belediyeye bir ziyaret gerçekleştirerek halkla temaslarda bulundu. Ardından Şeyh Fevzi Efendiyi de yanına alarak³⁶ 31 Ağustos 1919'da Sivas'a doğru hareket etti.³⁷ Mustafa Kemal ve beraberindekiler Erzincan Boğazı'na (Çardaklı Boğazı) gelmeden önce boğazın bazı kişiler tarafından tutulduğunu ve burada kafileye bir baskın yapılacağını öğrenmişlerdi. Ancak Mustafa Kemal'in tek derdi, Sivas'ta toplanacak kongreye zamanında yetişmekti ve onun için kaybedecek zaman da yoktu. Mustafa Kemal'in otomobilinin önünde yer alan otomobile, hafif makineli tüfeklerle silahlanmış birkaç kişi bindirilerek

³³Bögert ve Acısu ismiyle de anılmaktadır. Konukçu, “Milli Egemenlik, Milli Birlik ve Beraberlik Yolunda Erzincan”, s.28. Günümüzde bu yer halk arasında yaygın olarak Ekşisu olarak adlandırılmaktadır.

³⁴ Önder, Atatürk'ün Yurt Gezileri, s.141-142; Konukçu, “Milli Egemenlik, Milli Birlik ve Beraberlik Yolunda Erzincan” s.28-29.

³⁵ Mazhar Müfit Kansu, Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber I, TTK Yay. Ankara, 2009, s.198-199.

³⁶ Önder, Atatürk'ün Yurt Gezileri, s. 142; Atatürk 3'üncü Ordu Bölgesinde s.32.

³⁷ Kocatürk, Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü, s.157; Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü II, s.79.

hızlı bir şekilde boğazı geçtiler. Mustafa Kemal bu olayın kendisini geri döndürmeye zorlamak için İstanbul hükümetinin bir plânu olduğunu düşünüyordu. Ayrıca boğaz eğer Dersim Kürtleri tarafından kuşatılmışsa, bunların yapacağı tek şeyin uzak tepelerden yola ateş etmek olduğunu biliyordu.³⁸ Bu şartlar altında yoluna devam eden Mustafa Kemal ve beraberindekiler, 2 Eylül 1919'da Sivas'a ulaştılar.³⁹

2. Cumhuriyetin İlanından Sonraki Erzincan Ziyaretleri

2.1. 29 Eylül 1924 Ziyareti

1924 yılında Erzurum'da, birincisi 13 Mayıs 1924, ikincisi 6 Eylül 1924, üçüncüsü ve en şiddetli olanı 13 Eylül 1924'te olmak üzere 3 ayrı deprem meydana gelmişti. Mustafa Kemal, Erzurum depremi yaşandığı sırada, 29 Ağustos'tan 18 Ekim'e değin sürecek olan 51 günlük Anadolu Seyahatine (Sonbahar Seyahatleri diye de bilinmektedir) çıkmıştı. Deprem haberini ise Trabzon'da bulunduğu sırada almış ve gezi programını iptal etmişti. Depremin sonuçlarını ve depremzedelerin durumlarını yerinde görüp, onlara moral vermek amacıyla Erzurum'a gitmeyi kararlaştırdı.⁴⁰ Trabzon'dan sonra 17 Eylül 1924'te Rize'ye, 18 Eylül'de de Giresun'a hareket etmiş, bu sırada kendisine birçok yerden davet telgrafları gelmişse de Erzurum'a gitmeye karar verdiği için bu davetleri geri çevirmek zorunda kalmıştır. Giresun, Ordu, Samsun, Amasya, Tokat üzerinden 27 Eylül'de Sivas'a gelen⁴¹ Mustafa Kemal'e bu seyahatlerinde eşi Latife Hanım da eşlik etmiştir. Erzurum'a gitmek üzere 28 Eylül 1924 Pazartesi günü Sivas'tan ayrılarak 11.30'da Zara'ya, 18.00'da ise Suşehri'ne gelmişler ve 29 Eylül sabahı ise buradan ayrılarak⁴² öğle vakti Refahiye'ye gelmişler ve burada memurlar, okul talebeleri, esnaf ve Jandarma fertleri ve kasaba içinden ve dışından gelen halk tarafından, büyük bir coşku ve heyecan içinde karşılanmışlardır. Sokaklar yeşil çam ağaçları ve bayraklarla donatılmış ve kurbanlar kesilmiştir.⁴³ Öğle yemeği eski Erzincan Milletvekili Tevfik Bey'in evinde taam edilmiş,⁴⁴ Refahiye halkı "Allah

³⁸ Atatürk, Nutuk I, s.85.

³⁹ Kocatürk, Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü, s.157; Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü II, s.782.

⁴⁰ Nurhan Aydın-Elif Ergün, "1924 Erzurum Depremi ve Gazi Mustafa Kemal Paşa", ATCTD, c.I, S:2, (Ocak-2018), s.145-155.

⁴¹ Mesut Çapa, "Erzurum Depremi ve Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal'in Erzurum'u Ziyareti", 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum I. Uluslararası Erzurum Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002 Erzurum), ATAM Yay, Ankara, 2003, s.643-644.

⁴² Atatürk 3'üncü Ordu Bölgesinde s.54.

⁴³ Hâkimiyet-i Milliye, (1 Ekim 1924).

⁴⁴ Ökte, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Yurtiçi Gezileri (1922-1938), s.294.

seni başımızdan eksik etmesin” nidalarıyla Mustafa Kemal’i uğurlamışlardır.⁴⁵ Mustafa Kemal ve beraberindekiler yollarına devam ederek Erzincan yakınlarındaki bir Han’da Erzincan Valisi Faiz Bey, 8. Kolordu Kumandanı Asım Paşa (Gündüz), Belediye Başkanı Hakkı (Altınok) ve Halk Fırkası Heyeti tarafından karşılandılar. Kafile ancak saat 18.00’de Erzincan’a varabilmiş ve şehrin girişinde 21 pare top atışı ile karşılanmışlardır. Burada askeri birlikler, subaylar ve memurlar tarafından bir karşılama töreni yapıldı. Şehrin girişinden belediye dairesine kadar olan güzergâha okullular, esnaf cemiyetleri, Erzincan halkı ve çevreden koşup gelen binlerce insan toplanmış ve Mustafa Kemal, halkın tezahüratı arasında yaya olarak belediyeye ulaşmıştır. Paşa, daha sonra Hükümet, Kolordu ve Halk Fırkasını ziyaret etti. Akşam şehri aydınlatan fener alayı, Erzincan halkına bir bayram sevinci yaşatmıştır. Ardından Vilayet tarafından Mustafa Kemal’in şerefine Müfettişlik binasında 50 kişilik bir ziyafet verildi.⁴⁶ Bu ziyafet sırasında Halk Fırkasından Ziya Bey şu konuşmayı yapmıştır:⁴⁷

“Kalbleri sizin hürmet ve muhabbetinizle meşbu olan Erzincan Halkı, Büyük Hâlâskarlarını kendi aralarında görmekte, sürûr ve saadetin en yüksek derecesini idrâkile, mübâhidirler. Bu şerefi bize bahş buyurduğunuzdan memleketim nâmına arzı şükrân eylerim. Muhterem Gazimiz! Vatanımız şarktan ve garbden düşman istilalarına maruz ve inkırâza doğru yürümekte iken, bir ilhâmı milli ile vatanın haslâsını deruhde buyurdunuz. Tarihin kaydetmediği büyük bir celâdetle, memleketi kurtardınız. Vatana istiklâlini, millete hâkimiyetini kazandırdınız. Türk ülkesi sizin tasavvura sığmayan azm-ü irâdenizin, dâhiyâne mücâhedâtınızın bir abideiştân-ü şerefidir. Bütün milletin minnet ve şükranları, bu abide önünde secde etmektedir. Büyük müncimiz, yalnız vatanın halâsıyla iktifa etmediniz. Son büyük İnkılâbla terakki ve inkişafımıza mani olan bütün engelleri ortadan kaldırdınız. Milleti refah, memleketi adliümrâna isal edecek Cumhuriyeti idâreile, bu abideyi tezyin ettiniz. Bugün semamızda nur ihtişamı var. Bu nurun bizi refah ve umrâna, medeniyeti asriyyeden ibaret olan hedef ve gayemize en kısa yoldan eriştireceğine bütün mevcudiyetimizle kaaniiz. İstiklal Mücadelesinde olduğu gibi, terakki ve teceddüd

⁴⁵Hâkimiyet-i Milliye, (1 Ekim 1924).

⁴⁶ Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA), A:V-4, D:81, F:2-219; Hâkimiyet-i Milliye, 1 Ekim 1924; Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın Sonbahar Gezileri, (Haz: Nuri Onat), Çağdaş Yay. İstanbul, 1984, s.119; Ökte, Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün Yurtiçi Gezileri (1922-1938), s.294-295; Kırcıoğlu, “Gazi’nin Kuzey Doğu Gezileri (Eylül-Ekim 1924)”, s.144; Önder, Atatürk’ün Yurt Gezileri, s. 143; Atatürk 3’üncü Ordu Bölgesinde s.54-55.

⁴⁷ CA, A:V-4, D:81, F:2-220, Kırcıoğlu, “Gazi’nin Kuzey Doğu Gezileri (Eylül-Ekim 1924)”, s.144-145; Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın Sonbahar Gezileri, s.119-120.

mücadelesinde dahi, kemâli itimadla, rehberliğinizle yürüyeceğimizi ve bu uğurda, icab ederse hiçbir fedakârlıktan çekinmeyeceğimizi, memleket namına arz ve temin eyler Zâti Fahimâneleriyle Refikâi Muhteremeleri Hanımefendi'ye saâdetler temenni ederim. Yaşasın Cumhuriyet, Yaşasın Reisi Cumhuriyet Hazretleri.”

Mustafa Kemal Paşa da yapmış olduğu konuşmada, Erzincan ve çevresindeki Halk Fırkasını temsil eden heyetlerle bir arada bulunmaktan duyduğu memnuniyeti dile getirmiş ve vilayet hududundan itibaren geçilen yollarda ve bilhassa Erzincan'daki gösterilerde sergilenen sevgi ve güvenden dolayı teşekkür etmiştir. Erzincan halkının, yapılan devrimleri bütün anlamı ve kapsamı ile anlamış olduğunu, yenileşme yolunda yüksek bir kavrayış ve yetenekle yürümeye azimli bulunduğunu ifade ederek bu anlamda Erzincan'ın önemli bir merkez olduğunu da ilave etmiştir. Konuşmasını; *“Erzincan'ın az zamanda layık olduğu, Cumhuriyetin kendisinden beklediği mertebede aydınlık ve bolluk kaynağı olacağına tümünden inanıyorum”*⁴⁸ sözleriyle sonlandırmıştır. Mustafa Kemal, Erzincan'a tekrar geleceğini ve bir gece daha kalacağını söyleyerek, 30 Eylül 1924 sabahı, Erzincan'da yapılan büyük tören ve gösteriler arasında Erzurum'a hareket etti.⁴⁹

2.2. 10 Ekim 1924 Ziyareti:

Mustafa Kemal Paşa Erzurum'da iken 9/10 Ekim gecesinde Ankara'dan gelen bir şifre nedeniyle gezi programında bir değişiklik yapmak zorunda kaldı. Şifre, Doğu-İrak sınırıyla ilgili olarak, İngilizlerin hükümete gönderdiği notayı içeriyor ve Mustafa Kemal'in bu konudaki emir ve görüşleri isteniyordu. Bu nedenle Trabzon'dan deniz yoluyla yapılması planlanan program, karadan Sivas yoluyla Ankara'ya dönülmesi yönünde değiştirildi ve Paşa, TBMM'nin olağanüstü toplanmasına karar verdi.⁵⁰ Mustafa Kemal 10 Ekim 1924'te Erzurum'dan hareket ederek⁵¹ öğleden sonra saat 13.00'te Tercan'a geldi. Halkın tezahüratları arasında Erzincan'a

⁴⁸ CA, A:V-4, D:81, F:2-221; Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Sonbahar Gezileri, s.120; Ökte, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Yurtiçi Gezileri,(1922-1938), s.295; Kırcıoğlu, “Gazi'nin Kuzey Doğu Gezileri (Eylül-Ekim 1924)”, s.145.

⁴⁹ CA, A:V-4, D:81, F:2-221; Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA) 30-10-0-0 -2-9-14; Kırcıoğlu, “Gazi'nin Kuzey Doğu Gezileri (Eylül-Ekim 1924)”, s.145; Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Sonbahar Gezileri, s.120.

⁵⁰Ökte, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Yurtiçi Gezileri (1922-1938), s.305.

⁵¹Atnur, Reis-i Cumhuriyetin Doğu İncelemeleri, s.86; Kocatürk, Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü, s.362.

doğru hareket etti.⁵² Akşam Erzincan geldi ve hiçbir merasim yapılmaması konusunda talimat verip, vaktin gecikmiş olduğunu söylese de halk ve okullular koşarak onu karşılamaya geldi. Gece onun şerefine Halk Fırkasınca bir yemek verildi. Yemek merasiminden sonra odasına çekilen⁵³ Mustafa Kemal, ertesi sabah Erzincan'dan ayrıldı.⁵⁴ Mustafa Kemal'in bu gelişi, Erzincan'a gerçekleştirdiği son ziyaretti. Mustafa Kemal Paşa yapmış olduğu birçok konuşmada Erzincanlılara karşı duyduğu muhabbeti dile getirmiş ve Erzincanlıların vatanperverliklerini daima övmüştür.⁵⁵

Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu olan Mustafa Kemal Atatürk'ün yapmış olduğu yurt gezilerinin, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasında ve çağdaşlaşması yolunda çok önemli bir yeri vardır. Mustafa Kemal'in Cumhuriyet'in ilanından önce gerçekleştirdiği yurt gezileri, daha çok ulusal bilinci ve ulusal birliği sağlamaya yönelik olmuştur. Cumhuriyet'in ilan edilmesinden sonra gerçekleştirdiği yurt gezileri ise, Türkiye'yi demokratik ve çağdaş bir çizgiye oturtmak, medeni devletler arasında hak ettiği yeri almasını sağlama amacına yönelik olmuştur. Bu amaç doğrultusunda hareket eden Mustafa Kemal, yapacağı inkılâpları, halka zorla, baskıyla ve şiddetle benimsetmemiş, bilakis halkla bütünleşme yolunu tercih etmiştir. Ziyarete bulunduğu yerlerde, halkın içine girerek, halkı dinlemiş, yapılacak inkılâpların halk tarafından istenip istenmediğini öğrenmiş ve halkın onayını aldıktan sonra harekete geçmiştir. 26 Ağustos 1925 yılında İnebolu'da halka yaptığı konuşmasında;

“Ben şimdiye kadar millet ve memleket hayrına ne gibi hamleler, inkılâplar yapmış isem hep böyle halkımızla temas ederek, onların alâka ve muhabbetlerinden, gösterdikleri samimiyetten kuvvet ve ilham alarak yaptım. Hedefimiz, gayemiz hep millet ve memleketimizin selâmeti, saadeti ve terakkisidir. Şimdiye kadar yaptığımız icraatımızda ve aldığımız kararlarda bizi aldatan ve millet aleyhine tecelli eden hiçbir gayemiz yoktur ve gösterilemez. Milletimizi en kısa yoldan medeniyetin nimetlerine kavuşturmaya, mesut ve müreffeh kılmaya

⁵²Cumhuriyet, (12 Ekim 1924); Atatürk 3'üncü Ordu Bölgesinde s.63.Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Sonbahar Gezileri, s.137.

⁵³Atatürk 3'üncü Ordu Bölgesinde s.63.

⁵⁴CA, A:V-4, D:81, F:2-116;Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Sonbahar Gezileri, s.137; Atatürk 3'üncü Ordu Bölgesinde s.63.

⁵⁵Atatürk 3'üncü Ordu Bölgesinde s.63.

çalışacağız ve bunu yapmağa mecburuz.”⁵⁶

sözleri, onun halkına verdiği önemi ve halkın görüşlerini ne kadar önemseydiğini kanıtlar niteliktedir.

Mustafa Kemal, yaşamı boyunca Erzincan’ı 4 kez ziyaret etmiştir. Bu ziyaretlerin ikisini Milli Mücadele yıllarında gerçekleştirmiştir. İlk ziyareti Erzurum Kongresi’nde bulunmak üzere, Erzurum’a giderken buraya uğrayarak gerçekleştirmiştir. Erzincan’a ikinci ziyaretini ise Sivas Kongresi’nde bulunmak üzere Erzurum’dan dönüşte, Sivas’a gitmek üzereyken gerçekleştirmiştir. Milli Mücadele yıllarında Erzincan’a gerçekleştirdiği ziyaretlerde, Erzincan halkına Milli Mücadelenin önemini anlatarak, onların desteğini sağlamaya çalışmıştır ki; Erzincan halkı kendisine; *“Paşam, son damla kanımızı senin yolunda ve milletin kurtuluşu uğrunda akıtacağız”* sözleriyle destek vermişlerdir. Mustafa Kemal, Cumhuriyet’in ilanından sonra ise çıktığı Sonbahar Gezisi sırasında, Erzincan’ı iki kez ziyaret etmiştir. Gerek Milli Mücadele döneminde ve gerekse Cumhuriyet’in ilan edilmesinden sonra Erzincan halkı onu daima bağrına basmış ve yaptıklarını benimsemiştir. Erzincan’a gerçekleştirdiği ziyaretlerde, Erzincan halkı onu görebilmek için onun geçeceği yollar üzerine dökülmüş ve onu büyük bir heyecan ve coşku içinde karşılamıştır. Mustafa Kemal halkın kendisine gösterdiği sevgi ve bağlılıktan dolayı oldukça memnun olmuştur.

⁵⁶ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, II, (Haz. Nimet Arsan) ATAM Yay., Ankara, 1997, s.217.

Kaynaklar

Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
Cumhurbaşkanlığı Arşivi

Gazeteler

Cumhuriyet
Hâkimiyet-i Milliye

Araştırma Eserler ve Makaleler

ALTUĞ, Yılmaz, 1975, Türk Devrim Tarihi Dersleri (1919-1938), İstanbul Üniversitesi Yay. İstanbul.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, 1963, Nutuk I, Milli Eğitim Basımevi, Ankara.

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ, 1997, Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, (Haz. Nimet Arsan) II, Ankara.

ATAY, Falih Rıfkı, 1984, Çankaya, Bateş Yay, İstanbul.

ATNUR İbrahim, Ethem, 2006, Reis-i Cumhurun Doğu İncelemeleri, Babil Yay. Ankara.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, 1999, Tek Adam Mustafa Kemal (1919-1922), Remzi Kitapevi, Ankara.

AYDIN, Nurhan, ERGÜN, Elif, 2018, “1924 Erzurum Depremi ve Gazi Mustafa Kemal Paşa”, ATCTD, c.I, S:2, s.145-155.

BAYKARA, Tuncer, 1985, Milli Mücadele (1918-1923), Kültür Turizm Bakanlığı Yay. Ankara.

BOZKURT, İbrahim, 2017, “Atatürk'ün Mersin Ziyaretleri”, AÜTİTE Atatürk Yolu Dergisi, S:61, s.79-110.

BULUT, Hüseyin, 1997, Milli Mücadelede Erzincan, Erzincan Belediyesi Yay. Erzincan.

ÇANAK, Erdem, 2016, “Atatürk’ün Yurt Gezilerine Bir Örnek 1930-1931 Gezisi”, ASAD, Yıl:4, S:23, s.138-178.

ÇAPA, Mesut, 2003, “Erzurum Depremi ve Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal’in Erzurum’u Ziyareti”, 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum I. Uluslararası Erzurum Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002 Erzurum), ATAM Yay, Ankara, s.643-656.

DAŞDEMİR, Latif, 2006, “Yurtiçi Gezilerinin Önemi ve Bilinmeyen Bir Gezi Çeşme-Ilıca Ziyareti”, AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, c.VIII, S:3, Atatürk Özel Sayısı, s.13-38.

Onat, Nuri, 1984, Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın Sonbahar Gezileri, Çağdaş Yay. İstanbul.

GÜL, Muhittin, 2006, “Atatürk’ün Yurt Gezilerinin Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü”, AKÜ, Sosyal Bilimler Dergisi, c.VIII, S:3, s.51-72.

GÜNEY, Eflatun Cem, 1963, Atatürk Hayatı ve Eserleri, İstanbul.

ILGAZ, Hasene, 1981, Atatürk’e 100. Yıl Armağanı, Boğaziçi Yay. İstanbul.

KANSU, Mazhar Müfit, 2009, Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber I, TTK Yay. Ankara.

KIRZIOĞLU, Fahrettin, 1974, “Gazi’nin Kuzey Doğu Gezileri (Eylül-Ekim 1924)”, 50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi I, AÜ Yay. Erzurum, s.133-160.

KOCATÜRK, Utkan, 2015, Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü, ATAM Yay. Ankara.

KONUĞÇU, Enver, 1989, “Milli Egemenlik, Milli Birlik ve Beraberlik Yolunda Erzincan”, Milli Egemenlik 1989 Panellerde Sunulan Bildiriler, TBMM Yay. Erzincan, s.25-32.

_____, 1999, Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Erzurum, Erzurum Valiliği, Erzurum.

_____, 1992, Selçuklulardan Cumhuriyet'e Erzurum, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası, Ankara.

KURT, Deniz, 2011, "Atatürk'ün Bursa Gezilerinin Türk Devrim Tarihi Açısından Analizi", Atatürk Haftası Armağanı 10 Kasım 2011, Genelkurmay Yay. Ankara, s.223-249.

ÖKTE, Ertuğrul Zekai, 2010, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Yurtiçi Gezileri, (1922-1938), Tarih Araştırmaları Vakfı Yay. İstanbul.

ÖNDER, Mehmet, 1975, Atatürk'ün Yurt Gezileri, Türkiye İş Bankası Yay. Ankara.

SARIHAN, Zeki, 1986, Kurtuluş Savaşı Günlüğü I-II, TTK Yay. Ankara.

TINAL, Melih, 2008, "Atatürk'ün İzmir Ziyaretleri ve Vefatının İzmir'deki Yankıları", ÇTTAD, c.VII, S:16-17, s.19-33.

TURAL, Mehmet Akif, 2010, "Atatürk'ün Yurt Gezileri, Büyük Nutuk Adlı Eseri ve Hayattan Ayrılışı", Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II, ATAM Yay, Ankara, s.371-408.

ÜÇÜNCÜ ORDU KOMUTANLIĞI, 1981, Atatürk 3'üncü Ordu Bölgesinde, Erzincan.